

Plansch ur Erik Dahlbergs
(1625–1703) *Suecia antiqua
et hodierna* detalj:
"Uhma", kopparstick av
J. v. d. Aeveelen 1701:
rådhuset (Curia),
landshövdingresidenset
(Aula Gubernatoris),
bostället för överstelöjtnanten
vid Västerbottens regemente
(Habitaculum).

UMEÅ 400 ÅR

Varför grunda en stad?

– Umeå i den tidigmoderna
handels- och näringspolitiken

Lars Fredrik Andersson

2022 firar vi att Umeå är 400 år. Granskar vi dokumenten finner vi att staden fick nya privilegier 1622. Det vill säga, de som var borgare och medlemmar i staden fick rätt att bedriva handel och att sköta vissa gemensamma angelägenheter. I gengäld tänkte sig kungen och mer allmänt det styrande rådet i Stockholm att det skulle bli enklare att få in skatten. Men först efter hand lyckades borgarna få sådan fart på verksamheten, att staden kunde börja växa.

Bilden fortsätter på sista sidan >

2022-01-08

Gustav II Adolf. Till minne av kungens erövring av Riga 1621. Silvermedalj slagen i Riga tjugo år senare.

Redan Johan III gav befallningar om anläggning av en stad, varav ett misslyckat försök till stadsgrundning gjordes 1588 vid Umeå kyrka, nuvarande Backen. Men det var först med Gustav II Adolf som stadsprivilegier blev utfärdade för Umeå den 22 juni 1622.

Trots de utfärdade privilegierna blev det inte någon rask utveckling av staden, även om en viss befolkningsmässig och ekonomisk utveckling tog fart på 1640-talet i samband med att stadsprivilegier blev befästa och Umeå blev residensort för landshövdingen. Umeå drabbades dock av olyckor. Under de stora nordiska krigen blev staden nedbränd av ryssarna. Först under andra halvan av 1700-talet tog en mer positiv utveckling vid, och staden kom att växa något i storlek och betydelse. Särskilt utifrån ett närings- och handelspolitiskt perspektiv fick Umeå en helt ny ställning genom ett beslut vid 1765 års riksdag, då staden fick stapelstadsrättigheter i samband med att det bottniska handelstvånget avskaffades.

För att förstå lite mer av kungarnas intresse för stadsgrundningar, trots dess förhållandevis begränsade potential i norr, behöver vi först sätta oss in lite mer i deras tankevärld. Vid den tid Umeå gavs stadsprivilegier var synen på handel och näringsliv präglade av något som snarast kan liknas vid motsatsen till dagens idéer om liberalism och frihandel. I stället låg tankandet närmare till vad som man förknippar med protektionism, alltså ett försök att skydda nationens näringsliv från utländsk konkurrens. Men det var inte den protektionism som idag ofta uttrycks i termer av att

”rädda jobben”, eller ”ta tillbaka jobben” från andra länder. Nej, intresset uttrycktes mer i termer av nationens rikedom, eller nationalförmögenhet, där export sågs som ett sätt att tjäna pengar till nationen, medan import innebar en förlust. Just tanken på att skapa handelsöverskott har fått idéerna att förknippas med hur köpmän förväntas agera, enkelt uttryckt; att göra vinst genom att sälja dyrare än vad man köper. Från det engelska ordet för köpman har tankandet kommit att översättas till merkantilism på svenska. Lite förenklat kan man se stadens plats i det merkantilistiska tänkande ungefär så här; Om nationalförmögenhet var målet, var handel medlet, och staden den rätta platsen för handel. Handel hade en särställning och en tydlig hierarkisk ordning. Vem som helst fick helt enkelt inte handla. Det som producerats för försäljning skulle omsättas i staden, där rättigheterna till handel var förbehållna en särskild privilegierad grupp av stadsbor, så kallade ”borgare”. I staden fick borgare ofta en stark position inte bara ekonomiskt, utan även politiskt. De var en regionalt inflytelserik intressegrupp. Vilka maktpolitiska intressen fanns då kring att grunda en stad som Umeå?

På ett övergripande plan var intresset för de norra landsändarna något som förenade både kungamakten och Stockholms handlande borgerskap – den tidens näringslivselit. Om kungamakten hade ett intresse av att stärka statens ekonomiska resurser via beskattning av handel, hade borgerskapet ett intresse att lägga under sig ett stort omland för att bedriva handel. Tankar i en merkantil riktning var inte främmande för de tidiga kungarna i landet, men det var med Johan III som Stockholms privilegierade ställning gentemot den

Stockholm från Saltsjön, detalj av "Holmiae MDCCCLXVIII", Olof Jacobsson Árre, kopparstick, försättsblad till Fredrik Henrik af Chapmans verk Architectura navalis mercatoria, Stockholm 1768.

bottniska sjövägshandeln blev stark. Av 1570 års handelsordning framgår även att den handel som birkarlar och ryssar hittills brukat mot de inre delarna av Norrland också skulle tillhöra Stockholms borgare. För sjöväga handel befäste Johan III:s son, Sigismund, Stockholm stads ställning med ett privilegiebrev där städer på den Bottniska sidan norr om Gävle inte fick segla längre söderut än till Stockholm. Det befästes ytterligare genom handelsordinantierna åren 1614, 1617 och 1646, då Mälaren stängdes för norrväga handel. I stor utsträckning var det handelspolitiska ramverket arrangerat på ett sätt som gynnade Stockholms handlande borgerskap. Mer konceptuellt kan man uttrycka deras gynnade position i två olika delar. Den första delen bestod i att skapa något som bäst kan liknas vid ett monopol. Med ett monopol kan man styra priserna och därmed vinsterna i sin handel. Den andra delen handlar om volym, som kan ses som det omland som handeln bedrivs på. Ju större omland, desto större volymer och vinster kan uppnås. Mot den bakgrunden kan man argumentera för att Stockholms borgerskap hade ett handelspolitiskt intresse av att "lägga Norrland under sig" och skapa större handelsflöden via städer eftersom det skulle öka volymerna i den egna handeln. För om de kunde sätta priserna på sin marknadsplats, så var det handelsvolymerna som skulle styra storleken på vinsterna.

För att göra goda vinster är en stor omsättning nödvändig. Det är här intresset för stadsgrundningar kunde sammanfalla med kungamaktens intresse. Genom att göra städerna längs med Norrlandskusten till så kallade "uppstäder", som bands upp mot "stapelstäder" (som Stockholm) kunde nätet med handel byggas ut med fler platser och upptagningsområden. Även om en traditionell småskalig "bondeseglation" funnits mellan norr och söder, så var den begränsad till kustens folk. Staden förmedlade även allmogens produkter och stärkte därmed nätverket för handel. Stadsgrundningar kunde öka handelsvolymerna, och därmed vinsterna för monopolisten. Men hur stämmer den tolkningen med handelspolitikens utveckling?

Under första halvan av 1600-talet flyttade Stockholms borgerskap fram positionerna. Som redan ovan nämnts, hade Sigismund försökt styra handel mot Stockholm för den västra sidan av Bottniska sidan norr om Gävle. Men fortfarande fanns det undantag för vissa bottniska städer att bedriva handel mot utlandet (och ta emot utländska fartyg) och det förekom därtill brott mot ordinantian som det klagades högljutt över. Från de bottniska städerna sida förekom det också motstånd. Vid riksdagen 1636 lämnade inte mindre än 6 städer in ansökan om rätt till utrikeshandel. Men det

mötte hårt motstånd. Den (ringa) bottniska handel som trots allt funnits menade man bara gynnade de "främmandes" (utländska köpmäns) vinst och minskade "kronans" (statens) inkomster. Därtill ansågs det allvarligt skada Stockholm och Åbo som stapelstäder och hota försvarsintressen när de norra farlederna kunde kartläggas av främmande makt.

Men motangreppet var inte bara ett försök att bibehålla privilegier, utan lika mycket att flytta fram. En nagel i ögat var hur Gävle kunde fungera fullt ut som stapelstad för de norrländska uppstäderna. I samband med att en större mängd koppar i hemlighet blivit utskeppad, fick Gävle bära skulden genom en form av sannolikhetsbevisning som gick ut på att det saknades en ämbetsman för koppartullen i staden. Genom att flytta över det till Stockholm kunde en korrekt myndighetsutövning säkerställas. Dessa argument kom sedan att ligga till grund för en ny handelspolitisk giv. Den 20 november 1636 utfärdades en ny seglationsordinantia som i korthet innebar att; i) Inga utländska skepp tilläts anlöpa städer/hamnar norr om Stockholm och Åbo, ii) förbud för alla städer i norr att segla på utländska hamnar, iii) Gävle tilläts segla på utlandet på villkoret att anlöpa Stockholm vid ut- och inresa för avläggande av tull. På så vis hade Stockholms borgare lyckats leda varuströmmen både till och från den bottniska vikens städer under i stort sett fullständig kontroll, eftersom kraven på Gävle innebar att dess utrikeshandel blev i stort sett undanträngd.

Frågan infinner sig om det bara var det handlande borgerskapet i Stockholm som hade intresse, liksom kungen, av att dra ekonomisk fördel av handeln i norr. Fanns det inget lokalt intresse för stadsprivilegier? Svaret är något sammansatt. Om man ser till Johan III:s handels- och näringspolitik, så förstärktes de merkantila idéerna, och därmed den aktiva stadspolitikerna. Idén med att grunda nya städer var att koncentrera handeln som skedde ute i landet "lanthandel" till särskilda platser. Men det innebar samtidigt att möjligheterna till lanthandel inskränktes. För att undvika de negativa konsekvenserna var en stadsbildning av intresse för de lokala/regionala aktörerna. Det är mot den bakgrunden man kan se initiativet från Västerbotten att uppvakta kungen med att bli beviljade stadsprivilegier. I en skrivelse från den 16 juni 1583 ställer sig kungen positiv till initiativet, varvid det samtidigt konstateras att lantköp ej längre skulle tolereras; "utan den där handla och segla vill, han skall bo i stad och bonden bruka åkern". När frågan om lämpligheten av en stad debatteras lokalt vid två landsting därefter är enigheten för en tillstyrkan stor, om än placeringen visar på olika uppfattningar bland västerbottningarna som uttrycks i en utdragen

debatt mellan Piteå och Umeå. Kungen befäller därpå att bygga den nya staden i Umeå socken.

Men det lokala mottagandet av stadsprivilegier blev inte någon succé. Stridigheter kring marken där staden skulle ligga blev väldigt infekterad, samtidigt som platsen ansågs ogynnsam. Därtill var de som förväntades bygga upp staden (bönder i huvudsak) egentligen mer intresserade att fortsätta med sina lantliga näringar och bedriva traditionella lantköp. Den svaga implementeringen och rättskipningen i frågan gjorde att det gick an med lantköp, och därmed föll i praktiken alla incitament för den lokala eliten att bygga en stad. Trots böndernas motstånd och återkommande krav på att fortsätta den hävdvunna lanthandeln stod statsmakten på sig med allt mer hotfulla krav för att få undersåtarna att rätta in sig i ledet. Det är något drastiskt uttryckt "under galgen" som den lokala eliten på nytt söker stadsprivilegier, som efter lokala missgrepp med ansökan, får tillfälliga, och urvattnade stadsrättigheter, under Gustav II Adolf.

Den nya staden placeras längre nerströms, och även om Ön förekommer i diskussionerna, så hamnar den på Sandahemmanet. Markfrågan blev till en segdragen lokal konflikt, men ett kanske större problem var dragkampen kring handelsflöden. Det handlade dels om att upptagningsområdet för staden blev kringskuret (Nordmaling hamnade under Härnösand, Burträsk och Skellefteå hamnade under Piteå), dels om att handeln inom området tog andra vägar än via staden (olovlig lanthandel och bondeseglation). Den svaga handelsutvecklingen gjorde staden till ett provisorium, där lokala storbönder bodde tillfälligt för att bedriva handel.

I övrigt drev de jordbruk. Stadens utveckling var svag och risken att den skulle överges överhängande på 1630-talet. Lokalt ser man återigen önskemål att gå tillbaka till den traditionella ordningen med lanthandel, men statsmakten står på sig och vägrar överge den aktiva statspolitiken. Motkraven blir att styra handeln starkare till staden, inlösnings av mark och skattefriheter.

Med Umeås (permanent) stadsprivilegier för år 1646 skapas en mer gynnsam institutionell struktur för näringsliv och handel. Tillfällig öppning av handeln på östersjöprovinserna kan också ha medverkat till att staden därefter får en starkare och växande grupp av bofasta borgare och hantverkare. Den positiva utvecklingen som tog fart under 1640-talet fortgick fram mot slutet av seklet, då de svåra nödåren 1695–97, innebar stora bakslag för utvecklingen. Men värre olyckor för stadens fortsatta utveckling kom att prägla livet under det stora nordiska kriget. Rysshärjningarna längs Bottniska viken kom att innebära omfattande öde-

läggelse, när staden brändes ner. Återuppbyggnaden visar dock en grundläggande växtkraft som staden förmodligen befast redan under andra halvan av 1600-talet. Trots stora materiella förluster förefaller inte ett övergivande av staden ha varit särskilt överhängande, utan återuppbyggandet markerar början på en ny utveckling mot en ekonomiskt starkare och mer självständig stad därefter. Inte minst tack vare en omsvängning från Stockholm.

Tiden för återuppbyggande och utveckling markeras politiskt av slutet på enväldet. Frihetstiden innebar en större makt för riksdagen (oinskränkt lagstiftningsmakt), och handelspolitiskt speciellt efter 1738 när hattarna träder fram, vilket leder till att de mer frihandelsvänliga mössorna organiserades. Att det var en avgörande fråga, har inte minst gett avtryck i den ekonomisk-historiska litteraturen, med en utdragen debatt om förevändningarna; var det nya partier, idéer eller nya maktförhållanden, som bidrog till att det bottniska handelstvånget kom att avskaffas i riksdagen 1765? När frågan undersöktes i en avhandling av Oskar Fyhrvall, talas det om hur "förorättade småstäder" med växande styrka vänder sig mot förtrycket från borgerskapet i Stockholm. Tidiga företrädare för ekonomisk-historisk forskning representerade av Heckscher, Boëthius och Ahnlund har velat tona ner den mer radikala-materialistiska aspekten av förklaringen, och förskjutit förklaringen mer mot det partipolitiska. I en avhandling från Gunnar Sundberg visar det sig dock att det partipolitiska var mindre viktigt, när röstningen i riksdagen gick över partigränserna. Och att den tidigare tolkningen får stöd av att en förhållandevis radikal regional opposition verkligen existerade. Städerna i norr hade blivit något att räkna med, även politiskt.

Umeå hade vuxit i betydelse vid den tiden då det bottniska handelstvånget avskaffades, men dess roll

Brigg Framåt af Umeå förd af Capt. O. Tegland. Oljemålning på duk, 49 x 75,5 cm, utförd 1874 av Joseph Joshua Sempill, Belfast. Tillhör Sjöhistoriska museet. Tillgänglig genom Digitalt museum.

för beslutet ska inte ses som avgörande. Företrädare från andra städer längs Bottenvikens kuster hade en mer framträdande roll för att mobilisera ett regionalt intresse gentemot Stockholms privilegierade roll. Men beslutet innebar likafullt att Umeå fick en långt mer gynnsam ställning för handel, vilket skapade nya möjligheter för en arbetsdelning mellan staden och dess omvärld. Centralmaktens och näringslivselitens handels- och näringspolitiska intressen som ledde fram till att Umeå grundades hade alltså över 100 år senare övertagits av en lokal elit med ett mer genuint intresse för stadens utveckling.

Referenser

- Carlsson, Sten. *Svensk historia*, del 2. Stockholm, 1961.
- Fyhrvall, Oskar. *Om det bottniska handelstvånget*. Diss. Uppsala, 1882.
- Magnusson, Lars och Nyqvist, Per. *Merkantilism: ett ekonomiskt tänkande formuleras*. SNS, Stockholm 1999.
- Steckzén, Bertil *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå stad 1922.
- Sundberg, Gunnar. *Partipolitik och regionala intressen 1755–1766: studier kring det bottniska handelstvångets hävande*. Diss. Uppsala, 1978.

Plansch ur Erik Dahlbergs
(1625–1703) *Suecia antiqua
et hodierna detalj:*
"Uhma", kopparstick av
J. v. d. Aveelen 1701:
rådhuset (Curia),
landshövdingresidenset
(Aula Gubernatoris),
bostället för överstelöjtnanten
vid Västerbottens regemente
(Habitaculum).

GLÖM INTE ATT UPPGE
FÖRFATTARNAMN OCH KÄLLA
NÄR DU HÄNVISAR
TILL DENNA ARTIKEL